

Ева Димитрова / Eva Dimitrova

ЮВЕЛИРСТВО И ГЛИПТИКА В ЛЕГИОННИТЕ ЛАГЕРИ NOVAE И DUROSTORUM ПРЕЗ II-III В.

Jewellery and Glyptics in Legionary Camps Novae and Durostorum in the 2nd-3rd Centuries

Abstract: Jewellery and glyptics are among the crafts, which were practiced in the vicinity of legionary camps in the 2nd-3rd centuries. It is attested only by indirect data – a huge quantity of finds with similar style of workmanship, which were discovered during archaeological excavations. Jewels made of different metals (mostly ores) and of precious stones (gemstones and cameos) are product of these crafts.

Keywords: legionary camps, Novae, Durostorum, jewellery, glyptics, gemstones, cameos, rings, bracelets.

С изработването на накити са свързани занаятите ювелирство и глиптика. Целта на изследването е да бъде направена характеристика на тези занаяти в околностите на легионните лагери Novae и Durostorum въз основа на данните, получени в резултат от археологическите проучвания.

Практикуването на ювелирството и глиптиката на territorium legionis е засвидетелствано само чрез косвени данни – голямо количество на открити при проучванията находки със сходен стил на изработване, както и полуфабрикати. Не са известни имената на майсторите, изработвали накити, не са открити и следи от техните ателиета в цивилните селища, възникнали край Novae и Durostorum.

На ювелирството и глиптиката по нашите земи са посветени редица изследвания. В някои от тях са включени накити от лагерите Novae и Durostorum (Обр. 6). Обобщаващ характер имат публикациите на Л. Русева-Слокоска и Ал. Димитрова-Милчева. Предмет на изследване на монографията на Л. Русева-Слокоска са накитите от фонда на Националния археологически музей в София, които произхождат от провинциите Moesia Superior, Moesia Inferior и Thracia¹. Различни накити, аксесоари за коса и тоалетни принадлежности от

ранножелязната до късносредновековната епоха от територията на днешните български земи са публикувани в каталог към изложбата „Огледало на времето: женската красота през вековете“². На античните геми и камеи от днешните български земи са посветени няколко изследвания на Ал. Димитрова-Милчева³. В своята монография „Антични геми и камеи от Националния археологически музей в София“ изследователката описва занаята глиптика, обръща внимание на сюжетите, изобразявани върху скъпоценните камъни, разглежда въпроса за производствените центрове в *Moesia Inferior* и *Thracia*.

Суровината, необходима за изработването на накитите, е добивана при експлоатацията на рудни залежи, познати от по-ранни периоди или разработени през I–III в. Ювелирите използват и по-стари златни или сребърни предмети и монети. Злато е добивано в районите на *Pautalia*, *Serdica* и *Montana*⁴.

Заселването на имигранти от източните провинции на територията на *Moesia Inferior* и недалеч от военните лагери по Долнодунавския лимес води до развитие на търговията и занаятите. Те носят своите културни традиции, в които ювелирството заема важно място⁵. Ювелирството през римската епоха в балканските провинции следва тенденциите на останалите части на империята в две художествени направления – итало-римско и елинистическо-римско⁶.

Няколко са техниките, използвани в ювелирството. Една от тях е свързана с употребата на метална тел, която била изчуквана и навивана между каменни или бронзови плочи⁷. Чрез този метод са изработвани сегменти от огърлици. Усуквана тел е използвана при направата на гривни. За изработването на медальоните са използвани метални листи, оформяни с малки чукчета като обков за гемите и камеите. Друга техника, използвана в ювелирството, е отливането в калъпи, като по този начин са изработвани пръстените, някои гривни, обеци, фибули⁸.

Свързана с изработването на накити е и глиптиката. Тя представлява резба върху скъпоценни и полускъпоценни камъни и е едно от най-старите изкуства. За направата на геми и камеи⁹ са използвани полублагородни камъни, които са лесни за обработване. Глиптиката в провинциите *Moesia Inferior* и *Thracia* възниква като отрасъл на художествените занаяти след превръщането на долнодунавските земи в римски провинции и е свързана с масовата емиграция от провинциите *Asia Minor*, *Syria* и *Aegyptus*. Под влиянието на местните условия в нея проникват „варварски“ елементи, които се изразяват в по-грубата техника, опростените форми и стил и др.¹⁰ Въз основа на сходна техника на изработването на камеи, датирани в първата половина на III в., Ал. Димитрова-Милчева предполага, че в *Novae* е функционирало ателие¹¹.

Накити са откривани предимно в некрополите на *Novae* и *Durostorum*, но също и в сгради в легионните лагери. Те са изработвани от метали (злато, сребро, бронз, желязо), кост, глина и стъкло. В зависимост от мястото, на което се носят, накитите могат да бъдат класифицирани по следния начин: 1. накити за главата (обеци, накити, свързани с прическата); 2. накити за врата (огърлици, медальони, амулети, торкви); 3. накити за ръцете (гривни, пръстени).

Накити за главата

Обеци. От обектите *Novae* и *Durostorum* са известни златни обеци с S-овидни кукички и висулки¹². Към тях са монтирани скъпоценни и полускъпоценни камъни, като при някои са оформени като камеи с изобразен бюст на жена. При други камъните са монтирани в щит с правоъгълна форма или оформен като розета, което се явява нов елемент, типичен за периода II–IV в. (Обр. 1.1–3)¹³. Подобен е и чифт златни обеци от един гроб в южния некропол на *Novae* (Обр. 1.2)¹⁴. Техните щитове са оформени като розети, в центъра на които са монтирани светлозелени мъниста с правоъгълна форма, а към долната част на розетите са прикрепени 4 златни висулки¹⁵. Като вариация на тази група е изработката на чифт S-овидни обеци от некропола на *Durostorum*. При тях в щита е инкрустирано малко червено камъче (вероятно рубин), а прикрепената висулка завършва с малка перла (Обр. 1.3)¹⁶. Подобен е и чифт обеци, също открити в некропола на *Durostorum*, при който обаче в щитовете са монтирани камеи от сардоникс с изображение на женски бюст (Обр. 1.4)¹⁷.

От некропола на *Durostorum* произхожда и една златна обеца с кръгла форма, изработена от тройно преплетена тел, чиито краища са свързани посредством две халкички. Интересни са и две златни обеци с S-овидна кукичка за прикрепване към ухото, запоени към шестоъгълни пирамидки¹⁸.

Накити, свързани с прическата. Към тази група предмети се отнасят гребените и иглите за коса, с помощта на които се оформя дамската прическа. Гребените са изработвани от кост, а вероятно и от нетраен материал като дървото. През римската епоха най-разпространени са двустранните гребени от кост, с по-гъсто изрязани зъбци от едната страна. Откритите в *Novae* гребени датират от IV–V в.¹⁹, поради което не са включени в изследването.

Иглите за коса са изработвани от кост или метал. Някои игли имат функция да придържат фризура, докато други са използвани само при оформянето на прическата – разделяне на път или на кичури за сплитане на плитки, при оплитането²⁰.

В *Novae* са открити две бронзови и една златна игли, чиято тилна част е оформена като Сабазиева ръка (Обр. 1.5–6)²¹. Игли със същия мотив, но направени от кост, са известни от *Novae* и *Durostorum* (Обр. 1.9, 11)²².

Повече на брой са костените игли за коса, откривани както в *Novae*, така и в *Durostorum* и датирани в периода II–III/IV в. Телата им са вретеновидни или конусовидни, с кръгло или елипсовидно сечение. Върховете им са заострени. Начините на оформяне на тилната част представят голямо разнообразие: с равно отрязана, конусовидна или заоблена тилна част, със заоблена главичка, с полигонално оформена главичка, с биконично оформена главичка, с главичка, оформена като пиниева шишарка, с капковидно оформена главичка, с главичка, оформена като пресечен конус, с плоско оформена тилна част, със сложно профилирана главичка и с фигурални изображения в тилния край (Обр. 1.7–8, 10, 12)²³. Безспорно големият брой на предметите, открити при археологиче-

ските проучвания, свидетелстват за местното производство в цивилните селища край легионните лагери *Novae* и *Durostorum*.

Накити за врата

Огърлици. Огърлиците, носени предимно от жени, са изработвани от различни материали – от метал до съчетаването му със скъпоценни или полускъпоценни камъни, медальони, висулки или мъниста от глина, стъкло или кост. В некропола на *Novae* е открита огърлица, съставена от 156 кръгли мъниста от черен гагат, чиято повърхност е оформена като розета, и 4 продълговати мъниста от гагат, оформени като колонки²⁴.

От некропола на *Durostorum* произхождат три златни огърлици и сегмент от четвърта (Обр. 2.1–3). Мънистата на една от тях са от синьо стъкло (?), а на друга – от гранат (?). Освен тях са открити и два елемента от закопчалка на огърлица²⁵.

Медальони. Освен висулките съществува и друг вид украса на огърлиците – медальони и амулети. Медальоните са изработвани от метал. Такъв е един бронзов медальон от *Novae*, оформен като халка (Обр. 2.4)²⁶.

В някои случаи металът е комбиниран със скъпоценни или полускъпоценни камъни, които могат да бъдат без или с изображение. Пример за това са четири златни медальона от *Durostorum* – двата са с геми от гранат (?) без изображение, а другите – с камеи от сардоникс с изображения на богинята Атина и бюст на момиче (Обр. 2.5–6)²⁷.

Камеи от сардоникс с изображения на Медуза и бюстове на жени от *Novae* вероятно са били част от медальони²⁸. Според стиловите им белези, камееите от *Novae* и тази от *Durostorum*, изобразяваща бюст на момиче, А. Димитрова датира в първата половина на III в. Изследователката предполага, че са произведени в местен занаятчийски център²⁹.

Амулети. Амулетите са изработвани от метал или кост, като последните са широко разпространени. В детски саркофаг от некропола на *Durostorum* е открит бронзов амулет, оформен като фалос³⁰. Подобен амулет, но изработен от кост, е намерен при проучванията и в селището при дн. с. Остров³¹. Амулети тип „Херкулесов кривак“, които се появяват през III в., са изработвани от злато или сребро, но по-често от кост. Костени амулети са открити в *Novae* и *vicus* на *Durostorum* (Обр. 2.7–9)³².

Накити за ръцете

Пръстени. Най-популярният тип накити през римската епоха са пръстените, носени както от жени, така и от мъже, и деца. Мъжките пръстени са изпълнявали функцията на печати, използвани от високопоставени служители, или са служели като военни инсигнии, докато женските пръстени са имали ролята на украшение³³.

Обикновено пръстените са изработвани от благородните метали злато и сребро, а също и от бронз или желязо. Те могат да са без или с украса от ин-

крустирани скъпоценни или полускъпоценни камъни³⁴. Върху някои от пръстени без геми и камеи е гравирани надпис. От Durostorum произхождат няколко златни пръстена, чиито халки са оформени като неправилни десетоъгълници (Обр. 3.4–7). Върху два от тях са гравирани надписи – съответно златен с надпис LVP и сребърен с надпис VOT(um) HER(culi) (Обр. 3.4–5). Възможно е те да са дело на местни ювелири. Върху горната плочка в елипсовидна рамка на друг пък е гравирано изображение (Обр. 4.8)³⁵.

По-голям е броят на пръстените с геми и камеи от Novae и Durostorum (Обр. 3.1–3, 9–14). Те са изработвани от злато, сребро и желязо. Изображенията върху гемите и камеите, които са монтирани в щитовете на пръстените, са основно на божества от гръко-римския и източния пантеон – Зевс-Плутон, Марс Отмъстител, Аполон, Ерос, Фортуна, Изида, Пантеос³⁶, легионен орел или рог на изобилието. Предпочитани породи скъпоценни и полускъпоценни камъни, от които са правени гемите и камеите за пръстени, са сардер, сардоникс, жълт и кафяв яспис, карнеол. Върху някои пръстени са монтирани геми без изображения³⁷.

Геми. От Novae произхождат значителен брой геми с различни изображения (Обр. 4)³⁸. Поради близките им размери до гемите, инкрустирани в пръстени, може да се предположи, че и те са били част от този вид накит. Използвани са следните породи камъни: халцедон, карнеол (светлочервен, тъмnochервен, червен, оранжево-кафяв, кафяв, сиво-кафяв), яспис (жълт, кафяв, червен, черен, сиво-черен, тъмнозелен), опал, сардоникс, планински кристал, аметист. Изобразени са мъжки или женски глави, воин, конник, божества (Зевс, Марс Отмъстител, Виктория, Венера Победителка, Атина Партенос, Фортуна, Хермес, Асклепий, Диоскури), орел, глиган, петел, козилог, грили³⁹, сатир. Подобни геми са известни и от други обекти в провинциите Moesia Inferior и Thracia⁴⁰.

Гривни. Гривните са носени не само като украшения, а и като военни отличия (*donna militaris*), подобно на торквите и фалерите⁴¹. Тези предмети са изработвани от метал (злато, сребро, бронз), кост, а вероятно и от нетраен материал.

Гривна от злато и гагат⁴² е открита в гроб от некропола на Durostorum⁴³ (Обр. 5.1). Тя е съставена от две части с различна големина, съединени с две златни закопчалки с щифтове. Точен паралел, но малко по-голям, е открит в некропола на Ratiaria⁴⁴.

Пет сребърни гривни от района на Novae се съхраняват в Историческия музей в Свищов (Обр. 5.2–6). Три от тях са изработени от усукани метални нишки, като краищата на двете са затворени, а третата е със закопчалка. Последните две гривни са направени от гладки метални нишки съответно с четвъртито и полукръгло сечение, а краищата им са усукани и оформени като охлюв⁴⁵.

В жилище в *canabae* на *Durostorum* са открити два фрагмента от две бронзови гривни. Техните краища са тънки, като гривните се разширяват и придобиват форма на плоска лъжица⁴⁶.

* * *

Накитите в легионните лагери по Долнодунавския лимес и цивилните селища край тях са откривани основно в *Novae* и *Durostorum*, по-малко в *Oescus*. Малка част от находките в хронологично отношение се отнасят към I в. и са типично военни – пръстени с геми от *Oescus* и *Novae*, особено пръстенът от *Novae* с гема с изображение на легионен орел и легионни знамена.

През II–III в. количеството на откритите в *Novae* и *Durostorum* накити се увеличава, като част от тях са типично женски. Големият брой геми и камей от *Novae* дава основание да се предположи, че през II–III в. в околностите на лагера е функционирало ателие, в което са били изработвани. Още един аргумент в подкрепа на тази теза се явяват намерените незавършени геми в *territorium legionis*⁴⁷. По всяка вероятност работилница за накити е функционирала и във *vicus* на *Durostorum*. Освен за геми и камей, отвъд крепостните стени на лагерите са действали и работилници за обработка на кост и рог, като част от накитите са направени от тези суровини.

Откриването на някои типично женски накити, каквито са иглите за коса, в рамките на легионния лагер *Novae* (в болницата и термите) повдига въпроса за женското присъствие в тази строго забранена за външни лица територия през II–IV в. Не бива да се изключва вероятността да се касае за персонал, необходим да обслужва тези сгради. Бъдещите археологически проучвания биха могли да дадат отговор на този въпрос.

БЕЛЕЖКИ / NOTES

¹ **Ruseva-Slokoska, L.** Roman Jewellery. A Collection of the National Archaeological Museum – Sofia. Sofia, 1991.

² Огледало на времето: женската красота през вековете. Каталог. София, 2016.

³ **Димитрова, Ал.** Камей с женски портретни изображения от първата половина на III в. на н.е. – Археология, 1969, 2, 43–50; **Димитрова-Милчева, Ал.** Антични геми и камей от Националния археологически музей в София. София, 1980; **Димитрова-Милчева, Ал.** Глиптиката и ателиетата в Долна Мизия през римската епоха. – В: Сборник в памет на академик Д. П. Димитров. София, 2013, 469–480; **Димитрова-Милчева, Ал.** Гръко-египетски геми и магически амулети от Тракия и Долна Мизия (I–III в.). – ИСЗИМ, 2007, 2, 165–175; **Dimitrova-Milčeva, A.** Gemme e cammei del museo storico comunale di Svištov. – Ratiarensia, 1987, 3–4, 193–208.

⁴ **Думанов, Б.** Римското ювелирство в Мизия и Тракия. – Археология на българските земи, 2008, 3, 97–118.

⁵ **Ruseva-Slokoska, L.** Op. cit., p. 14.

⁶ **Думанов, Б.** Цит. съч., с. 104; **Ruseva-Slokoska, L.** Op. cit., p. 14.

⁷ **Higgins, R. A.** Greek and Roman Jewellery. London, 1961, p. 14.

⁸ *Ibid.*, pp. 9, 16.

⁹ Гемите представляват гравирани камъни с вдлъбнато изображение, докато при камеите изображението е изпълнено в релеф. – Вж. **Димитрова-Милчева, Ал.** Антични геми и камеи..., с. 8.

¹⁰ Пак там, 8–10.

¹¹ **Димитрова, Ал.** Цит. съч., с. 49.

¹² **Димитрова, Ал.** Цит. съч., № 6; **Иванов, Р., Г. Атанасов, П. Донеvски.** История на Силистра. I. Античният Дуросторум. Силистра – София, 2006, 259–260; Огледало на времето..., № 104; **Kiračina, R.** Bizuteria z dwóch grobów rzymskich. – Novaensia, 1991, 2, 129–142; **Ruseva-Slokoska, L.** Op. cit., № 49–50.

¹³ **Ruseva-Slokoska, L.** Op. cit., p. 30.

¹⁴ В този гроб е открита и огърлица от 156 мъниста от черен гагат и сребърен пръстен.

¹⁵ **Kiračina, R.** Op. cit., p. 136.

¹⁶ **Иванов, Р., Г. Атанасов, П. Донеvски.** Цит. съч., 259–260.

¹⁷ **Ruseva-Slokoska, L.** Op. cit., № 50.

¹⁸ **Иванов, Р., Г. Атанасов, П. Донеvски.** Цит. съч., 258–259; Огледало на времето..., с. 131, № 108.

¹⁹ **Владкова, П.** Novae. Изделия от кост и рог. Велико Търново, 2018, 52–63.

²⁰ Пак там, с. 63.

²¹ **Dimitrova-Milčeva, A.** Die Bronzefunde aus Novae, Moesia Inferior. Warszawa, 2006, № 195–196; **Ruseva-Slokoska, L.** Op. cit., № 277.

²² **Владкова, П.** Костени тоалетни принадлежности от Нове. – ИРИМ – ВТ, 1996, 11, 141–153; **Elefterescu, D.** Obiecte din os de la Durostorum. I. – Pontica, 2008, 41, 219–297.

²³ **Владкова, П.** Цит. съч., 142–147; **Elefterescu, D.** Op. cit., 221–255; **Vladkova, P.** Bone Objects from Sector X-P. – In: Novae: Studies and Materials, V. The Large Legionary Thermae in Novae (Moesia Inferior) (2nd – 4th centuries A. D.). Poznan, 2016, 223–274.

²⁴ **Kiračina, R.** Op. cit., № 3.

²⁵ **Иванов, Р., Г. Атанасов, П. Донеvски.** Цит. съч., 259; Огледало на времето..., 131, № 105–106; 108–109.

²⁶ **Gacuta, W.** Przedmioty metalowe z Novae – kampanie wykopaliskowe z lat 1960–1969, 1971, 1973, 1975 i 1977. – Novaensia, 1987, 1, № 342, 75–175.

²⁷ **Димитрова, Ал.** Цит. съч., № 5; Огледало на времето..., № 107; **Ruseva-Slokoska, L.** Op. cit., № 129–130.

²⁸ **Димитрова, Ал.** Цит. съч., № 2–4.

²⁹ Пак там, 46–49.

³⁰ **Иванов, Р., Г. Атанасов, П. Донеvски.** Цит. съч., с. 258.

³¹ **Elefterescu, D.** Op. cit., p. 273, № 286.

³² **Владкова, П.** Цит. съч., 134–136; **Elefterescu, D.** Op. cit., 271–273; **Vladkova, P.** Op. cit., 231–232.

³³ **Ruseva-Slokoska, L.** Op. cit., p. 72.

³⁴ Ibid., 72.

³⁵ **Иванов, Р., Г. Атанасов, П. Донеvски.** Цит. съч., 247, 258–259; **Ruseva-Slokoska, L.** Op. cit., № 227.

³⁶ Пантеос е изобразен върху пръстен, открит при проучванията на селището при с. Остров. Върху гемата има надпис ΑΜΟΥΝ / ΧΕΝΤΕ ΙΕΥΕΙ. Тя е изработена от лапис лазули, вероятно в провинция *Aegyptus*, като този вид камък е внасян в го-

леми количества от мини на територията на дн. Афганистан (вж. **Deac, D., R. Petcu.** A Magical Amulet from *Durostorum* (Moesia Inferior) (Plates 3–4). – *Tyche. Beiträge zur Alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphik*, 2017, 32, 7–14). Лапис лазули е синя скала, съставена от няколко различни минерала като лазурит, содалит, калцит и пирит. Цветовете му варират, но за най-добро качество се смята наситеното тъмносиньо с бели петна (<https://kristali.newage.bg/лапис-лазули>, 28.07.2020 г., 19:20).

³⁷ **Димитрова-Милчева, Ал.** Антични геми и камеи..., № 52, 97; **Иванов, Р., Г. Атанасов, П. Донеvски.** Цит. съч., с. 247; **Deac, D., R. Petcu.** A Op. cit., 7–14; **Dimitrova-Milčeva, A.** Op. cit., p. 22; **Mușețeanu, C., D. Elefterescu.** Notă asupra unor geme de la Durostorum. – *Pontica*, 1976, 9, 199–200; **Ruseva-Slokoska, L.** Op. cit., № 202, 223, 261, 274.

³⁸ **Димитрова-Милчева, Ал.** Антични геми и камеи..., № 11; **Dimitrova-Milčeva, A.** Op. cit., 193–208.

³⁹ Грилите (от лат. *Grylloi*) са карикатури, изобразяващи фантастични съчетания на човешкото тяло с части от телата на животни, птици, риби, битови и култови предмети и др., а също и комбинации на различни маски в единна композиция (вж. **Димитрова-Милчева, Ал.** Антични геми и камеи..., с. 15).

⁴⁰ **Димитрова-Милчева, Ал.** Антични геми и камеи...; **Димитрова-Милчева, Ал.** Глиптиката и ателиетата..., 476–478; **Dimitrova-Milčeva, A.** Op. cit., 197–207.

⁴¹ **Ruseva-Slokoska, L.** Op. cit., p. 58.

⁴² Гагатът е останки от дърво, останали под вода в продължение на милиони години. След това тези останки са се уплътнили и вкаменили от натиска на земята. Гагатът обикновено е черен или тъмнокафяв и може да съдържа пирит, който да създаде метален блясък (<https://kristali.newage.bg/гагат>, 28.07.2020 г., 20:05).

⁴³ Огледало на времето..., № 110.

⁴⁴ **Ruseva-Slokoska, L.** Op. cit., 155, № 146.

⁴⁵ **Gencheva, E.** The everyday life of the Roman legionary on the Lower Danube. The catalogue of the exhibition. Ruse, 2012, 88–89, № 230–233.

⁴⁶ **Donevski, P.** Bronze find at Durostorum. – In: Peti Donevski. *Miscellanea scientific articles*. Gabrovo, 2016, 102–111.

⁴⁷ **Димитрова-Милчева, Ал.** Антични геми и камеи..., 20–21.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Владкова, П. Костени тоалетни принадлежности от Нове. – ИРИМ – ВТ, 1996, 11, 141–153 [Vladkova, P. Kosteni toaletni prinadlezhnosti ot Nove. – IRIM – VT, 1996, 11, 141–153].

Владкова, П. Владкова. Novae. Изделия от кост и рог. Велико Търново, 2018. [Vladkova, P. Vladkova. Novae. Izdeliya ot kost i rog. Veliko Tarnovo, 2018].

Димитрова, Ал. Камеи с женски портретни изображения от първата половина на III в. на н.е. – Археология, 1969, 2, 43–50. [Dimitrova, Al. Kamei s zhenski portretni izobrazheniya ot parvata polovina na III v. na n.e. – Arheologiya, 1969, 2, 43–50].

Димитрова-Милчева, Ал. Антични геми и камеи от Националния археологически музей в София. София, 1980 [Dimitrova-Milcheva, Al. Antichni gemi i kamei ot Natsionalniya arheologicheski muzei v Sofia. Sofia, 1980].

Димитрова-Милчева, Ал. Глиптиката и ателиетата в Долна Мизия през римската епоха. – В: Сборник в памет на академик Д. П. Димитров. София, 2013, 469–480 [Dimitrova-Milcheva, Al. Gliptikata i atelietata v Dolna Mizia prez rimskata epoha. – V: Sbornik v pamet na akademik D. P. Dimitrov. Sofia, 2013, 469–480].

Димитрова-Милчева, Ал. Гръко-египетски геми и магически амулети от Тракия и Долна Мизия (I–III в.). – ИСЗИМ, 2007, 2, 165–175 [Dimitrova-Milcheva, Al. Graško-egipetski gemi i magicheski amuleti ot Trakia i Dolna Mizia (I–III v.). – ISZIM, 2007, 2, 165–175].

Думанов, Б. Римското ювелирство в Мизия и Тракия. – Археология на българските земи, 2008, 3, София, 97–118 [Dumanov, B. Rimskoto iuvelirstvo v Mizia i Trakia. – Arheologia na balgarskite zemi, 2008, 3. Sofia, 97–118].

Иванов, Р., Г. Атанасов, П. Донеvски. История на Силистра. I. Античният Дуросторум. Силистра – София, 2006 [Ivanov, R., G. Atanasov, P. Donevski. Istoriya na Silistra. I. Antichniat Durostorum. Silistra – Sofia, 2006].

Огледало на времето: женската красота през вековете. Каталог. София, 2016 [Ogledalo na vremeto: zhenskata krasota prez vekovete. Katalog. Sofia, 2016].

Deac, D., R. Petcu. A Magical Amulet from *Durostorum* (Moesia Inferior) (Plates 3–4). – Tyche. Beiträge zur Alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphik, 2017, 32, 7–14.

Dimitrova-Milčeva, A. Die Bronzefunde aus Novae, Moesia Inferior. Warszawa, 2006.

Dimitrova-Milčeva, A. Gemme e cammei del museo storico comunale di Svištov. – Ratiarensia, 1987, 3–4, 193–208.

Donevski, P. Bronze find at Durostorum. – In: Peti Donevski. Miscellanea scientific articles. Gabrovo, 2016, 102–111.

Elefterescu, D. Obiecte din os de la Durostorum. I. – Pontica, 2008, 41, 219–297.

Gacuta, W. Przedmioty metalowe z Novae – kampanie wykopliskowe z lat 1960–1969, 1971, 1973, 1975 i 1977. – Novaensia, 1987, 1, 75–175.

Gencheva, E. The everyday life of the Roman legionary on the Lower Danube. The catalogue of the exhibition. Ruse, 2012.

Higgins, R. A. Greek and Roman Jewellery. London, 1961.

Kiračina, R. Bizuteria z dwóch grobów rzymskich. – Novaensia, 1991, 2, 129–142.

Muşteanu, C., D. Elefterescu. Notă asupra unor geme de la Durostorum. – Pontica, 1976, 9, 199–200.

Ruseva-Slokoska, L. Roman Jewellery. A Collection of the National Archaeological Museum – Sofia. Sofia, 1991.

Tomas, A. Canabae Legionis I Italicae: State of Research on Civil Settlements Accompanying the Legionary Camp in *Novae* (Lower Moesia) Compared to Relevant Lower Danubian Sites. – Światowit, IX (L)/A, 2011. Warsaw, 2012, 155–168.

Vladkova, P. Bone Objects from Sector X-P. – In: *Novae: Studies and Materials*, V. The Large Legionary Thermae in Novae (Moesia Inferior) (2nd–4th centuries A.D.). Poznań, 2016, 223–274.

ИНТЕРНЕТ ИЗТОЧНИЦИ / INTERNET SOURCES

<https://kristali.newage.bg/rarat>, (28.07.2020 г.)

<https://kristali.newage.bg/лапис-лазули>, (28.07.2020 г.)

СЪКРАЩЕНИЯ / ABBREVIATIONS

ИРИМ – ВТ – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново
[IRIM – VT – Izvestia na Regionalen istoricheski muzey – Veliko Tarnovo]

ИСЗИМ – Известия на Старозагорския исторически музей [ISZIM – Izvestiya na Starozagorskiya istoricheski muzey]

ПРИЛОЖЕНИЕ / APPENDIX

Обр. 1

Обр. 1. Обеци и игли за коса (1–2, 5–6, 8–10 – *Novae*; 3–4, 7, 11–12 – *Durostorum*)

Обр. 2

Обр. 2. Огърлици, медальони и амулети (1–3, 5–7, 9 – *Durostorum*; 4, 8 – *Novae*)

Обр. 3

Обр. 3. Пръстени (1–3, 12–14 – *Novae*; 4–11 – *Durostorum*)

Обр. 4

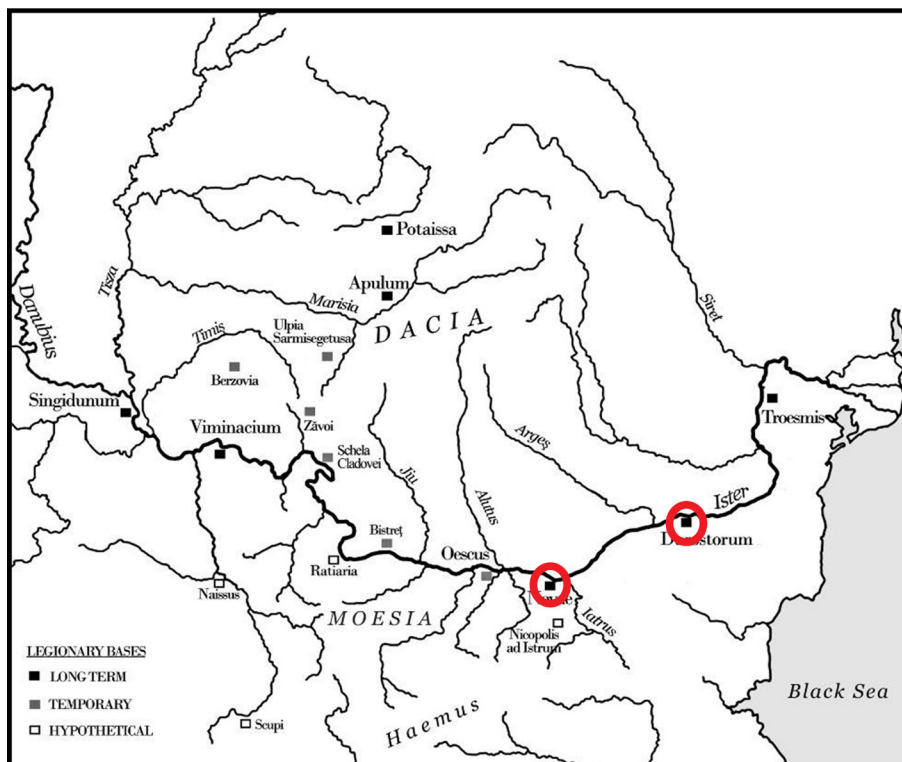
Обр. 4. Гемии и камеи от (1–9 – *Novae*; 10–11 – *Durostorum*)

Обр. 5

Обр. 5. Гривни (1. *Durostorum*; 2–6. *Novae*)

Обр. 6

Обр. 6. Карта с легионните лагери по Долнодунавския лимес (вж. **Tomas, A.** *Canabae Legionis I Italicae: State of Research on Civil Settlements Accompanying the Legionary Camp in Novae (Lower Moesia) Compared to Relevant Lower Danubian Sites.* – Światowit, IX (L)/A, 2011. Warsaw, (2012), 155-168, Fig. 1.)